

تحلیل نظری جایگاه مرد و زن در آیه شریفه «الرجال قوامون علی النساء...»

سید مجتبی میردامادی^۱

چکیده

آیه شریفه «الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَ اللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَ أَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَ اضْرِبُوهُنَّ فَإِنِ اطَّعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا» (نساء: ۳۴) همواره محل بحث و نظر بین مفسرین، فقهاء و حقوق دانان - به جهت کارکردها و منافع فردی و اجتماعی آن و نتیجه آن در احکام قضایی و بررسی و مناقشه در مصادیق برتری مردان نسبت به زنان و دفاع زنان از جایگاه خود - بوده و هست و با این حال، همه آنها در اینکه آیه شریفه برتری مردان بر زنان در بعضی شئون را دلالت دارد، پذیرفته اند. در عین حال برخلاف تلقی عموم که آیه شریفه تنها تعلیلی خاص می باشد و ناظر به برتری

^۱. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه تهران و استاد خارج حوزه علمیه،

mirdamadi_77@ut.ac.ir

زوج بر زوجه در تدبیر امور خانواده است، این مقاله در پی آن است که ولایت مرد بر زن در امر حکومت و قضاوت را به سه تقریب: الف) عموم تعلیل ب) تنقیح ملاک و ج) فحوی و نیز بیان مفسران قرآن اثبات کند و بیان دارد ولایت زوج بر زوجه تنها شأنی از شئون آیه است و نه همه آن، در ادامه نیز به چند اشکال در زمینه دلالت آیه شریفه پاسخ داده می شود.

واژگان کلیدی: برتری، زن، قضاوت، قوامون، مرد.

مقدمه

بی تردید اصل عقلی و اولی، عدم ولایت انسان بر انسان است و این در حالی است که ولایت و همه تصرفات آدمی لامحاله باید به اذن پروردگار باشد؛ چراکه شرط نافذ بودن ولایت فردی بر دیگری است که قدرت جلوگیری از اراده او را داشته باشد؛ در حالی که جز خدا این قدرت و سلطه را ندارد. دلایل وجوب اطاعت از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه هدی (علیهم السلام) مستثنی گردیده و تأکید می نماید و بالتبع ولایت فقیه عادل نیز با ادله ولایت فقیه قابل اثبات است. علاوه بر کتاب و سنت، اجماع نیز ولو اینکه بنظر با وجود نصوص دلیل مستقلی نیست؛ اما تسالم اصحاب و علماء بر عدم ولایت زن برای قضاء، کاشف از حکم قطعی عدم ولایت زن بر مرد است که در ادامه دلیل آن را خواهیم آورد.

در زمینه مشارکت زنان در امور اجتماعی اعم از قضاوت و حکومت، سه دیدگاه

کلی فقهی قابل بحث و بررسی است:

۱. جواز مطلق فعالیت‌های زنان ۲. منع مطلق فعالیت‌های زنان ۳. تفصیل در مراتب ولایت و لحاظ شرایط و قابلیت‌های زن نسبت به سنخ کار و تلاش اجتماعی که در ادامه مورد بررسی قرار می‌دهیم.

آیه شریفه «الرجال قوامون علی النساء» بر ولایت مردان بر زنان به سبب بعضی جهات برتری دلالت می‌نماید و در ادامه توضیح خواهیم داد که لازمه آن می‌تواند نفی ولایت زن در قضاء بین مردان و زنان به شکل مطلق باشد. در آیه شریفه گرچه برتری مرد در زندگی زناشویی و به تبع، اقتصاد خانواده مورد توجه است؛ اما صرفاً نمی‌توان آن را منحصر به مورد تعلیل دانست. این مقاله با بیان ادله و قرائن، عمومیت برتری مرد نسبت به زن را در شئون متفاوت، بررسی و اثبات می‌نماید.

معانی لغوی واصطلاحی قوامون و فضل

قبل از همه، واژه الرجال سزاوار بیان معنا است: «ال» به معنای جنس است و رجال جمع رجل به معنای مرد در زبان فارسی و به معنای توانایی و قوت است، (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۲۶۸) رَجُلٌ رَجِیلٌ، مرد توانا در راه رفتن (همو) و امرأَةٌ رَجِیلَةٌ زن بسیار توانا در راه رفتن (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۲۷۰) و ارتجال در کلام به معنای کسی که در سخن تواناست و برای ابراز آنچه در سینه دارد نیازمند فکر و تأمل نمی‌باشد و ترجل النهار هم به معنای روز آفتابی و درخشان است (فراهیدی، ۱۴۱۰ه، ج ۳، ص ۱۰۳). قوام صیغه مبالغه از قائم است و قیام شخص؛ یعنی حفظ و حراست از چیزی مراد است (ابن منظور، ۱۴۱۴ه، ج ۱۲، ص ۴۹۷) مانند آیه شریفه که می‌فرماید: «افمن هو قائم علی کل نفس» (رعد :

۳۳) یعنی حافظ بر نفس و به معنای سلطه برای تادیب و تربیت (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۳، ص ۶۹) بنابراین قوأم کسی است که زیاد تصدی ریاست و سلطه و حفظ امور را دارد و ضمناً قوامون به شکل جمله اسمیه آمده که دلالت بر استمرار دارد.

قوأم را لغویین به محافظت، ملازمت و اصلاح هم معنا می کنند. (همو، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۴۹۷) تعهد مردان برای انجام وظایفی در قبال زنان، لازمه و در بردارنده نوعی نفوذ و تسلط و ولایت مردان بر زنان است. جوهری گفته است: فضل بمعنای زیادی و برخلاف نقیصه است، فَضْل و فَضْلَةٌ: به زیادی مانده از چیزی هم اطلاق می شود. در آیه شریفه واژه «فضل» متعدی با نسبت زیادی مرد بر زن به معنای برتری است. (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۷۹۱) راغب اصفهانی فضل را به دو قسم محمود مانند: علم و حلم و مذموم مانند: غضب تقسیم می کند. (اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۳۹)

تصریح به جهت ذاتی و تکوینی برتری مرد بر زن در عین تعامل بین دو جنس، خود گویای این نکته است که صلاحیت مرد، تدبیر و مصلحت سنجی او تنها در محیط خانواده محدود نمی گردد و حوزه های دیگر زندگی اجتماعی او را دربرمی گیرد و این خود اماره ای درخور برای اثبات نظریه قیومیت در بسیاری از شئون است.

اساساً قیومیت مرد تشریحی است، در این حال قیومیت بدون دلایل آن که امور تکوینی هستند، قابل بحث نیست. اسباب و دلایل و مبانی قیومیت، امور تکوینی است مانند قدرت بدنی و قدرت تحلیل و اندیشه و صبوری در قبال دشواریها است که در مرد به ودیعت نهاده شده که قابل تشریح نیست، به علاوه آیه شریفه «الرِّجَالُ

قوامون علی النساء» انشاء نیست؛ بلکه اخبار است و اگر هم احیاناً اخبار در مقام انشاء هم فرض شود باز بی تردید، ارشاد به آنچه خداوند در وجود مرد به ودیعه گذارده است خواهد بود. در قبال امر تشریحی، امر تکوینی است. در این حالت دیگر نمی تواند دایره این رویکرد محدود به امری خاص گردد.

در آیه شریفه «الرجال قوامون علی النساء» سه احتمال با عنایت به سه دیدگاه فقیهان قابل تصویر است:

یکم: قیمومت مردان نسبت به زنان در همه کارهای اجتماعی و منع زنان از دخالت در امور اجتماعی. این دیدگاه که مردان همواره قیم زنان هستند بدین معناست که حتی در صورت شراکت مرد و زن در یک کار اقتصادی، مرد قیم زن است و زن اجازه اجیر گرفتن مردی را نخواهد داشت. بدیهی است هیچ فقیهی این گونه فتوی نداده است.

دوم: قیمومتی برای مردان وجود ندارد و زنان مانند مردان در همه امور دخالت داده شده اند و برای ایشان محدودیتی وجود ندارد. دلیل آن اطلاقات ادله در مرد و زن و وجود ایمان و عمل وفق کتاب و سنت و نیز بلوغ و عقل که کافر و صبی و مجنون سزاوار قضاوت نیست و برای منع از قضاوت زنان، دلیل لازم است.

این دیدگاه ابوحنیفه و ابن جریر (عاملی، بی تا، ج ۱۰، ص ۹) است که به نحوی با آیه شریفه در تقابل است؛ چراکه آیه تصریح به اصل قیمومت مردان بر زنان دارد، گرچه در سعه و ضیق آن بحث و نظر است، به علاوه فتوای فقهاء برای مردان و زنان یکسان نیست و در بسیاری از مصادیق قیمومت مردان امری پذیرفته شده

است. دیدگاه اول و دوم با مجموعه روایات مرتبط و نیز اجماع علماء هم سازگار نیست.

سوم: قیمومت برای مردان به نحو تفصیل. این دیدگاه که نظر غالب فقهاء و مفسرین است، قابل بحث و بررسی است و با توضیح و تنقیح کافی می تواند پذیرفته باشد. بررسی دیدگاه سوم: تفصیل در قیمومت مردان بدین معناست.

گروهی از فقهاء و مفسرین قیمومت مرد را منحصر در زندگی زناشویی می دانند و اگر قیمومت در امور دیگر وجود داشته باشد، از این آیه مستفاد نیست. گروهی دیگر قیمومت را عام و شامل قضا و حکومت و در عین حال مشارکت زنان در امور اجتماعی را ممنوع نمی دانند.

از گروه اول قطب راوندی ضمن توضیح واژه قوامون گفته است: مردان امور زنان را به عهده دارند و لذا آیه شریفه بر مردان واجب کرده که تدبیر امور ایشان اعم از دادن نفقه و غیر آن از امور ایشان را نمایند زنان نیز که صالحه و مطیع دستورات الهی اند، در غیاب همسرانشان رعایت آنان را می نمایند. (راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۱۱۶)

طریحی در توضیح واژه قوام در آیه شریفه «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» برتری مردان بر زنان را از نوع برتری والیان بر رعیت می داند و آن را به دو قسم تقسیم می کند: اول؛ اموری که موهبت پروردگار و جبلی آدمی است؛ مانند دانایی و عقل و حسن رأی و تدبیر و عزم و مزید قوت در اعمال و طاعات و فراست و نیز برتری به اموری مانند خلافت و جهاد ابتدایی که به انبیاء و علماء اختصاص دارد.

دوم؛ کسبی که به واسطه روابط بین زن و مرد تحصیل می شود؛ مانند نفقه که زن از مرد بواسطه نکاح دریافت می کند. وی می نویسد: خداوند نفرموده (فَضَّلَهُمْ عَلَيْهِنَّ مِنَ الرِّجَالِ)؛ زیرا بسیار زنان هستند که از بسیاری از مردان با فضیلت تر و برترند. پس اگر در مردان وظایفی است، خداوند برای آنها آن وظایف را برشمرده است که عبارتند از:

۱- عهده دار بودن و حفظ همسری. ۲- اصلاح امور زندگی. ۳- تعهد هزینه زندگی. ۴- تکلف امور تربیتی. ۵- هم نظری و مشورت با همسر در مشکلات. ۶- رعایت عدالت. ۷- تنظیم امور زندگی خانواده و دفاع مشترک. ۸- تیمار داری و غمخواری که لازمه حسن تدبیر است. ۹- بکار بردن نیروی خویش در عبادات و کارها. ۱۰- پرداخت مهریه و مالی که تعهد کرده است. ۱۱- مراعات حال همسران در انجام حالات ویژه او. ۱۲- و بالاخره فرمانروای مطلق نبودن. تمام این امور در معنی آیه الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ، نهفته است. (طریحی، ۱۴۱۶ه، ج ۶، ص ۱۴۲)

از گروه دوم شیخ طوسی در تبیان گفته است: معنای الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ، به تأدیب و تدبیر از آنچه فضل خداوند در عقل و رأی مرد است می باشد. (طوسی، بی تا، ج ۳، ص ۱۸۹) وی در مبسوط گفته است: شرط سوم قاضی آن است که در دو چیز، خلقت و احکام کامل باشد؛ اما کمال در احکام آن است که بالغ و عاقل و آزاد و مرد باشد که قضاوت به هیچ وجه برای زن نخواهد بود و آن کسی که قضاوت زنان را جایز می داند، فقط آن را در جایی معتبر می داند که شهادت او معتبر باشد. (طوسی، بی تا، ج ۸، ص ۱۰۱) شیخ طبرسی نیز مانند شیخ طوسی سبب زیادتی مرد بر زن را ضمن توضیح واژه قَوَّامُونَ بیان می کند. (طبرسی، ۱۳۷۷ش،

ج ۳، ص ۶۸) علامه در قواعد گفته است: قضاوت زن در حدود و غیر حدود منعقد نمی شود. (حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱۷۹) شهید در مسالک گفته است: زن قابلیت منصب قضاء را ندارد؛ زیرا مجالست با مردان و صدا درآوردن میان ایشان لایق شأن او نیست و قاضی به این کارها اجبار پیدا می کند. (عاملی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱)

آیت الله گلپایگانی از فقهاء معاصر قیوموت در آیه را به معنای سلطه مرد بر زن می داند و معتقد است تجویز قضاوت زنان، برداشت معکوسی از آیه را در برخواهد داشت. (گلپایگانی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۴۴) در عین حال مخالفی بین فقهاء در شرط ذکوریت برای قضاوت وجود ندارد، بلکه در کتابهای زیر ادعای اجماع نیز گردیده: ریاض (طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۳۸۵)، کفایه (سبزواری، ۱۴۲۳، ص ۳۶۱)، مفاتیح (کاشانی، بی تا، ج ۱۰، ص ۹)، مفتاح الکرامه (عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۹)، جواهر (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۰، ص ۱۲)، عروه (یزدی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۵)

استدلال به آیه شریفه برای عموم سرپرستی مردان

تقریب اول : عموم تعلیل

دلیل اول: در فقره «بما فضل الله بعضهم علی بعض» از آیه شریفه، بعض اول عموم رجال است و بعض دوم عموم نساء است. حال اگر فرض کنیم آیه شریفه بفرماید: بعض رجال بر بعض نساء و یا بعض رجال بر بعضی دیگر از رجال و یا بعضی نساء بر بعضی دیگر نساء فضیلت دارند مخالف عموم وضعی خواهد بود؛

چراکه «ال» در الرجال افاده عموم وضعی می نماید و دلالت بر جنس دارد مگر اینکه قرینه ای بر عهد داشته باشیم که در اینجا چنین قرینه ای نیست بدلیل:

یکم: وجود چند آیه قرآن که در آن " الرجال " و " النساء " مفید جنس است؛ مانند آیات: ان المستضعفين من الرجال والنساء ، انکم لتأتون الرجال شهوه من دون النساء و آیات دیگر.

دوم: استفاده از تعبیر دیگری از آیه، به این صورت که معنای بعض اول، قبیل رجال است و بعض دوم، قبیل نساء، توضیح این که واژه قبیل به معنای غالب است، چنانکه در مقایس اللغه تصریح گردیده است: «قَبِيلُ الْقَوْمِ عَرِيفُهُمْ وَسَمِيُّ بِذَلِكَ لِأَنَّهُ يُقْبَلُ عَلَيْهِمْ يَتَعَرَّفُ أُمُورَهُمْ» (مقایس اللغه واژه قبیل) دلیل استفاده از این واژه نشان دادن این نکته است که معنای الرَّجَالِ قَوَامُونَ عَلَى النِّسَاءِ ، جعل ولایت فعلی آحاد رجال نیست؛ بلکه این آیه شریفه در مقام جعل ولایت جنس رجال بالقوه بر جنس نساء می باشد.

سوم: وجه عقلی (دلالت اقتضاء)، بدین ترتیب که اگر معنای آیه تنها این باشد که عموم رجال بر عموم نساء برتری دارد، تصویری غیر معقول را نتیجه خواهد داد؛ چراکه پذیرفته نیست، همه مردان بر همه زنان ولایت داشته باشند؛ پس مقصود برتری و ولایت جنس مردان بر جنس زنان است، لذا به دلیل عدم معقولیت و اقتضاء این معنا به نظر مراد جنس مردان است و نه صرفاً عموم ایشان. آیه مورد نظر ما مانند آیه شریفه «فاسئلوا اهل القرية» به دلالت اقتضاء خواهد بود که در آن، مقتضی سؤال از اهل قریه است. ممکن است گفته شود چگونه مردان را بر زنان برتری

می دهیم؛ در حالی که زنان بسیاری بر مردان برتری دارند؟ به نظر می رسد رویکرد استدلالی آیه شریفه، دارای تعادل لازم است؛ چراکه خداوند فرموده «بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ» و نفرموده است «الرجال علی النساء» بدین معنا که فضایی در مرد قرار داده که در برابر آن، زنان از فضایی دیگر بهره مندند و هیچگاه معنای آیه یک سویه اثبات فضایی برای مردان نمی کند.

تقریب دوم: تنقیح ملاک

در آیه شریفه دو واژه انفاق و تفضیل به کار رفته است، انفاق مربوط به زوج و زوجه و محیط خانواده است و برای خارج از خانه نیازمند دلیل هستیم؛ اما تفضیل (برتری) به عقل و تدبیر، اختصاص به رابطه میان زوج و زوجه ندارد، بدین ترتیب که جنس مردان قوت تدبیرشان از زنان افزون است؛ لذا آن را از رابطه زوجیت به غیر آن توسعه می دهیم و با الغاء خصوصیت از زوج و زوجه، تنقیح مناط می نماییم که معنایش برتری مردان در همه شئون حکومت و قضاء بر زنان است. بدین صورت که در این تنقیح مناط بعد از برتری به تعقل و تدبیر مردان نسبت به زنان در شئوناتی که به تدبیر و تعقل افزون نیاز دارد، قیمومتی راه گشا برای عمل به وظایف مرد نسبت به زن نتیجه خواهد داد و این قیمومت با تسلط و ولایت مرد بر زن در مشاغل سخت مانند حکومت و قضاوت تلازم خواهد داشت. علاوه در ادامه و در پاسخ به سؤال دوم به نحو مشروح تری توضیح خواهیم داد که از قیمومت در آیه، ولایت مردان منتج خواهد بود.

تقریب سوم: فحوی

آیه شریفه با توجه به ادامه آن که فرموده است: «وبما انفقوا من اموالهم» کار صعب اعطای نفقه بر زن که شامل تهیه مسکن و لباس و غذا است بعهد مرد است و در آن ولایت زوج بر زوجه به سبب برتری عقل و تدبیر تکوینی مرد تشریح گردیده است، حال اگر با رویکردهای اجتماعی سخت تر مانند جهاد ابتدایی و جمعه و قضاوت و ولایت و حکومت که اهمیت بیشتری دارد مواجه گردیم، بی تردید به دلیل مسئولیت بیشتر و مخاطره انگیز بودن آن، زن صلاحیت ولایت و سرپرستی را به اولویت قطعی نخواهد داشت.

وجود حرج و صعوبت سنخ بعضی کارها مثل جهاد ابتدایی و قضاوت حتی با وجود منافع قابل توجه در دنیای پیشرفته و تکنولوژیک امروز، همواره یکی از موانع دستیابی زنان به امور صعب مدیرتی و خطیره بوده و خود نیز غالباً طالب آن نیستند و آنها را به نفع خود نمی دانند، در این مسأله ممکن است، احیانا زنانی دارای کنش ها و رفتارهای مردانه بدون توجه به جایگاه زنانه شان و تبعات آن، خواستار مشاغلی سازگار با ویژه گی های مردانه نیز باشند و تحقق هم بیابد؛ ولی به دو کارکرد، زن از مرد ممتاز است و صلاحیت سرپرستی و ولایت را نخواهد داشت: یکی اینکه زن در ایجاد نوع انسانی کشت گاه است و وظیفه و منصب اصلی او مادری دارد، قرآن فرموده است: «نساءکم حرث لکم فأتوا حرثکم انی شتم» (بقره ۲۲۳) و دیگر ساختار روحی زن که بر پایه رقت احساسات، عاطفه و لطافت است، لامحاله موجب خستگی و فرسودگی و سرخوردگی زود هنگام در انجام کارهای سخت می شود و این نه به دلیل تحمیل قیمومت مردان و نسپردن کار به زنان است؛

بلکه به جهت طبع زنانه است و لذا قرآن توصیه می کند که از خداوند درخواست برتری هایی را که بعضی نسبت به بعضی دیگر داده شده ننمایید. هر یک از مرد و زن به همان اندازه بهره دارند که به دست آورده اند. لذا فرموده است: «وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا» (نساء: ۳۲) و آیه شریفه «وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ» در مواهب اجتماعی برای مردان نسبت به زنان درجه ای از برتری قرار داده است و بدین جهت جنبش فیمینیسیم برای زنان، تنها یک آرزوی خیالی و رؤیایی کودکانه ای بیش نیست.

منع قضاوت زنان به دلیل عموم قیمومیت در آیه شریفه «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ»

عموم قیمومت در آیه شریفه فوق، به نوعی سلطه و ولایت مردان بر زنان را می رساند. از طرفی قضاء و حکومت شعبه و شأنی از شئون ولایت است و ولایت نیز بدست داشتن مصالح مردم و بهره برداری از نعمت های الهی و شکوفایی استعداد ایشان است؛ بنابراین به جهت حساسیت این منصب لامحاله باید در اختیار صالحان و کاملترین انسانها قرار گیرد. آیات شریفه قرآن این منصب را سزاوار پیامبران و جانشینان آنها به جهت وجوب اطاعت از ایشان دانسته است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اطِيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ، فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» (نساء: ۴) از طرف دیگر اطاعت از پیامبر (صلی الله علیه و آله) دو قسم است؛ یکی موارد جزئی که خود پیامبر (صلی الله علیه و آله) بیان می کنند و دیگری در احکام کلی

و مسایل روزمره زندگی که در حوزه ولایت ولی می باشد که همان اولی الامر است. در این حال به جهت اشتراک در اطاعت، معلوم می شود همچنانکه پیامبر(صلی الله علیه و آله) معصوم است، اولی الامر در مراجعه مردم به ایشان نیز باید معصوم باشند و عصمت در مرتبه نازل آن برای علماء و والیان امر، دارا بودن تقوای الهی و تحرّز از هوای نفس است که در روایت مشهور، مسند و صحیح از امام صادق (علیه السلام) بیان شده است: «... فَأَمَّا مَنْ كَانَ مِنَ الْفُقَهَاءِ صَانِتًا لِنَفْسِهِ، حَافِظًا لِدِينِهِ، مُخَالَفًا لِهَوَاهُ، مُطِيعًا لِأَمْرِ مَوْلَاهُ فَلِلْعَوَامِّ أَنْ يُقَلَّدُوهُ...» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۱۳۱) بی تردید علماء و والیان منصرف به مردانی دارای صفات کمالیه فوق می باشد و نه زنان.

پاسخ به چند سؤال

یکم: در آیه شریفه تنها از واژه «فضل» استفاده شده ولی جهت تفصیل بیان نشده. بنابراین ممکن است جهت برتری توانایی های دیگری غیر از عقل و تدبیر و شجاعت مثل قوت جسمی باشد که دخلی در مساله حکومت و قضاوت نداشته باشد؟

به نظر می رسد اولاً: «قوامون» در آیه شریفه خود قرینه است که از جهت برتری عقل و تدبیر است؛ چراکه اگر ولایت از آیه تنها محیط خانواده هم مراد باشد، باز اداره آن محیط با عقل و تدبیر به انجام خواهد رسید.

ثانیاً: با وجود عموم قیمومت آیه در همه شئون، اگر زن بخواهد عهده دار مسئولیت حکومت و قضاء شود نیازمند دلیل است.

ثالثاً: به دلیل اینکه محور بحث ما در این مقاله استدلال به آیه شریفه در موضوع قیمومت مردان است، نمی توان احیاناً توانایی های علمی زنان و دختران نسبت به مردان و پسران سرگرم کار استدلال کرد و نتیجه ای دیگر گرفت؛ چراکه در استدلال ما برتری جنس مردان بر جنس زنان مطرح است و نه عموم برتری مردان بر زنان، هرچند امروزه با پیشرفت های محیرالعقول بشری باز هم شمار فاکتورهای تولیدات علمی ثبت شده به نام مردان بیش از زنان است؛ بلکه نسبت به یکدیگر قابل قیاس نیست.

رابعاً: اگر از همه آنچه گفته آمد بگذریم از این نکته نمی توان گذشت که برتری مرد بر زن از جهت تدبیر و مدیریت و سعه صدر و تحمل دشواریها، امری مرتکز، وجدانی و سیره عقلاء بوده و به همین جهت ملل واقوام از ابتدای ایجاد و از صدراول تاکنون، والیان و حاکمان و قاضیان را از میان مردان انتخاب می کردند و نه زنان، این سیره بی زبان و ساکت، بازگوکننده یک حقیقت ناطق و گویا در همه اعصار و امصار است که منصب قضا برای زنان با روح اسلام سازگار نبوده و نیست.

دوم: آیه شریفه «الرجال قوامون علی النساء بما فضل الله بعضهم علی بعض و بما انفقوا من اموالهم» اقتضای ولایت بعضی از رجال بر بعضی نساء را دارد؛ در حالی که منافات ندارد با همان ملاک های برتری، ولایت بعضی از نساء را بر بعضی نساء دیگر را نیز ثابت بدانیم؛ چراکه ملاک برتری همچنانکه بین مردان با زنان است بین زنان با خودشان نیز وجود دارد کما اینکه بعضی از محققین معاصر قائل به آنند. (آصفی، ۱۳۹۳ش، ص ۲۶۹)

پاسخ اینکه عموم "الرجال" قرینه است که مراد از بعض اول، غالب رجال است و مراد از بعض دوم، غالب نساء است، صدر آیه، قوام بودن مردان نسبت به زنان است، آیه شریفه در ادامه، فضیلت بعضی را بر بعضی تصریح می نماید، این تصریح عطف به همان قیوموت رجال در صدری است که نشان می دهد رجال بر نساء قیوموت دارد ولو اینکه آیه شریفه اساساً نسبت به قیوموت نساء بر نساء ساکت است. البته آیه شریفه به مفهوم منطوق دلالت بر قیوموت رجال بر نساء می نماید؛ ولی به مفهوم عموم تحدید می توان گفت؛ نفی قیوموت نساء بر نساء نیز هست؛ چراکه وقتی عموم قیوموت مردان ابراز شده است، در این حال قیوموت با سلطه و ولایت مردان ملازمه دارد و معنایش ولایت مردان بر مردان و زنان هست؛ لذا نمی توان تصویر دو ولایت یعنی ولایت مردان و زنان بر زنان را صحیح تلقی نمود. همچنین بیان در آیه شریفه، مجازگویی هم نیست؛ بلکه حکمتی برای جعل یک امر کلی است؛ یعنی اهلیت جنس رجال نسبت به اهلیت جنس نساء برتری دارند و نه کل مجموعی؛ زیرا چنانکه پیشتر گفتیم؛ ولایت عموم (همه) مردان بر عموم (همه) زنان غیر معقول است.

سوم: چنانکه در صدر آیه شریفه احتمال ولایت غالب رجال بر غالب نساء وجود دارد، احتمال اراده ولایت هر زوجی بر زوجه اش در خانواده می رود؛ بنابراین ولایت غالب رجال تنها از آیه شریفه مستفاد نخواهد بود. پاسخ اینکه عموم در صدر منافعی با احتمال در ذیل نیست؛ بدین معنا که تفضیل ولایت رجال بر نساء در صدر (قوامون) با تفضیل زوج بر زوجه به نحو قضیه حقیقیه منافاتی ندارد و ذیل (وبما فضل الله بعضهم على بعض) منحصص عموم صدر (قوامون على النساء) نیز نخواهد بود؛ چراکه در هر دو، یک ملاک یعنی برتری در عقل و تدبیر

وجود دارد. دلیل فحوی نیز عدم منافات را تأیید می نماید که اگر مرد در خانواده بر زن ولایت نداشته باشد، چگونه می تواند در حکومت و قضاء ولایت داشته باشد.

چهارم: شکی نیست همه مردان بر همه زنان برتری ندارند و بی تردید شاهد وجود زنانی برتر از مردان هستیم. پس چگونه می توان گفت عموم مردان بر زنان برتری دارند؟

پاسخ اینکه عموم در آیه شریفه عموم غالبی است؛ یعنی غالب مردان بر زنان برتری دارند و این شاهدی بر عمومیت مصلحت یا مفسده ی غالب در تشریح است که براساس آن قوانین شرعیه ممشاء است، این به این معنا است که اگر زنی افضل بود نمی توان برای او ولایت ثابت کرد؛ چراکه قانون ولایت ضرب بر غالب شده است و لذا براساس آیه شریفه نمی توان برای زنان ولایتی را اثبات کرد. این مانند جعل حجیت امارات برحسب غالبیت در تطبیق و یا حرمت خمر و قمار به مصداق آیه شریفه *يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا* (بقره ۲۱۹) به جهت غلبه ضرر بر منافع آنها است. بر طبق قانون شرع و عموم غالبی لازمه سخن بالا این است که نمی توان برای خمر و قمار که دارای منافی برای فردی است جواز و حلیت در نظر گرفت؛ همان گونه که برای زنانی که دارای فضیلتی هستند، نمی توان ولایت و منصب قضاوت تصور نمود.

پنجم: تقابلی که در آیه شریفه بین رجال و نساء است، معنایش برتری رجال بر نساء است نه برتری رجال بر رجال و نساء و نیز نفی برتری هر زنی بر غالب رجال و نه غالب نساء به این نحو که یک نوع برتری تقابلی در آیه مشاهده می شود.

پاسخ اینکه چنانکه پیش تر گفته شد؛ ازمنطوق آیه شریفه، اهلیت ولایت رجال بر نساء دیده می شود و از مفهوم تحدید آیه، عدم اهلیت و ولایت نساء بر رجال استفاده می شود و اما ولایت رجال بر رجال خارج از آیه مورد بحث و در ادله ولایت فقیه قابل طرح است.

ششم: آیه شریفه قیومت رجال بر نساء را تصریح می نماید و نه ولایت را؛ چراکه قوام مشتق از قیوموت به معنای حفظ و حراست از شیء است. اما پاسخ اینکه مفسرینی چون شیخ طوسی، زمخشری، راوندی و طبرسی، واژه «قوام» را از «قام الامیر علی الرعیة» به معنای ولایت و تدبیر و سیاست در امور دانسته اند. بعضی دیگر قوام را به معنای تسلط بر امور زنان (سمرقندی، ۱۴۱۶ه، ج ۱، ص ۲۹۸) و نیز تأدیب ایشان و قیام به مصالح آنها و حوائج ایشان (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۱۹) همچنین به معنای حفظ و حراست (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۴۹۷) معنا کرده اند. در همه این معانی یک نکته تکرار شده و آن اینکه مردان به نوعی سرپرست زنان اند.

هفتم: تعلیل دوم در آیه شریفه «وبما انفقوا من اموالهم» اختصاص به انفاق مردان نسبت به زنان و روابط زوجین در خانواده دارد و مانع از عموم تعلیل اول «بما فضل الله بعضهم علی بعض» است و لذا نمی توان برتری مردان بر زنان را در ولایت بر قضاء و حکومت نتیجه گرفت.

به نظر هر تعلیلی در جای خود مستقل و دارای ظهور است و این گونه نیست که تعلیل دوم بتواند تعلیل اول را تخصیص بزند؛ چراکه هریک از آنها معنای برتری

مردان بر زنان را توضیح داده و تکمیل می نمایند به نحوی که می توان گفت در آیه شریفه تعلیل دوم قسمتی از مصادیق تعلیل اول است.

هشتم: ولایت و برتری همه مردان بر همه زنان نامعقول است و این قرینه است که بگوییم غالب مردان بر غالب زنان برتری دارند، در این حال ممکن است گفته شود؛ این قرینیت در خصوص برتری زوج بر زوجه است و نه دایره عموم مردان نسبت به زنان.

به نظر اینکه آیه شریفه فرموده «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» یعنی رجال بما هو رجال بر نساء برتری دارد و نه رجال بما انهم ازواج بر نساء بما انهنّ زوجات، چراکه وصف مشعر به علیّت است و رجال - که وصفی اصولی است و شامل جوامد هم می شود- اشعار دارد که برتری مردان به عنوان مردان مورد نظر و تعلیل آیه شریفه است و نه چیزی دیگر.

حال اگر گفته شود: فقره «وَبِمَا انْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِكُمْ» از آیه شریفه قرینه است که مراد سلطه در نفقه و امور مانند آن است نه حکومت و قضاوت. به نظر این قرینه یعنی نفقه، یک مصداق از ماهیت سلطه مرد بر زن است و نه تمام سلطه و ولایت مرد بر زن.

نهم: محیط خانواده و رابطه زوجین با رویکردهای اجتماعی و مسأله ولایت در قضاء قابل مقایسه نیست؛ چراکه ممکن است قیمومت زن بر مرد، منافی طبع زن در محیط خانواده باشد؛ ولی در محیط های خارج از خانه اینگونه نباشد؛ بلکه بعکس قیمومت زن بر مرد سازگار با روحیه و طبع زن باشد. اما پاسخ آن است که

به نظر هرآنچه با طبیعت زن در خانه سازگار است و مانع از ولایت او بر همسرش است، در خارج از خانه نیز همان گونه است؛ بلکه ناملايمات در خارج از خانه بیشتر است و لذا قيمومت زن بر مرد در آنجا با مشکلات بیشتری مواجه است و با اخلاق زن ناسازگارتر است؛ مثلاً اگر در خانه زحمت نگهداری و نظافت از فرزند را زن به عهده می‌گیرد و از این جهت مرد بر او سلطه دارد، در خارج از خانه قضاوت و مدیریت و هماهنگی امور سختی‌های افزونی خواهد داشت و لامحاله سزاوار ولایت مرد است و گفتیم زنان غالباً خود نیز طالب مشاغلی با مسؤلیتهای فراوان و شاق نیستند که توضیح آن در پاسخ به سؤال یکم آمد.

دهم: ممکن است بگوییم؛ مقصود از آیه شریفه این باشد که مردان در اداء حقوق همسران خود نسبت به دیگران برتری و سزاواری دارند، حقوقی که در آیات دیگر مانند «وَ عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» و قال «لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» به آن تصریح شده است.

پاسخ: اولاً: تعلیل در آیه عام است و البته شامل ولایت بر همسران هم خواهد بود.

ثانیاً: دو واژه تفضیل و انفاق قرینه است که در آیه شریفه معنای ولایت و سلطه و برتری مرد بر زن - در تأدیه واجبی که بر عهده اوست - را تأکید می‌نماید.

ثالثاً: به نظر می‌رسد؛ آیه شریفه در مقام بیان حکم است و نه حقوق، حقوق متقابل زوجین در جای خود قابل بحث است؛ ولی آنچه در آیه تصریح گردیده، وجوب حکومت و سلطه و تفضیل مرد نسبت به زن در شئون متفاوت است.

تحلیل نظری برتری مرد نسبت به زن

حال سخن در آن است که قیومت مرد بر زن صرفاً ذاتی و جبلی است و در نتیجه جایگاه زن همواره فرودستی است؟ در پاسخ عنایت به سه دیدگاه که ممکن است از آن انحصار هم به مشام برسد، ضروری است:

اول: برتری تکوینی و کرامت گونه مرد بر زن. **دوم:** برتری جسمی مردان بر زنان. **سوم:** برتری تکوینی بدون لحاظ کرامت.

دیدگاه اول نظر به برتری در جسم و جهات عقلانی و محرومیت زن از عبادات همراه با سزاواری مرد در امامت و حاکمیت و خلافت دارد که احیاناً افزونی در کرامت مرد از آن مستفاد است؛ چراکه ویژگیهای عقلی و روحی بی تردید در شرافت معنوی و کرامت مرد تاثیرگذار است. تقریباً همه تفاسیر اهل سنت و بعضی از شیعه این دیدگاه را دارند. (طوسی، ج ۳، ص ۱۸۹) و (طبرسی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۶۹) و (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۵، ص ۳۴۸).

نقد دیدگاه اول: نمی تواند زیادتی در توان جسمی مرد، زیادتی کرامت برای مرد را نتیجه دهد و اگر برتری در عقل و تدبیر را هم قائل باشیم باز کرامت نیست؛ چراکه وظایف مرد و زن موجد اقتضائاتی است که خالق حکیم در صورت و ماده مرد وزن قرار داده است و لهذا معنای «قوامون» درآیه شریفه برتری اقتضایی است که شامل امور اجتماعی مناسب ساختار جسمی و روحی مرد است. از طرف دیگر این دیدگاه موقعیت یکجانبه گرایانه و غلوآمیزی را برای مرد به تصویر می کشد و

زن را بخلاف جایگاهش در نظام هستی و نظامهای حقوقی، محروم از همه کرامات و ویژگیهای فضیلت گونه می پندارد، بی تردید مقبول نیست.

دیدگاه دوم تنها برتری طبیعی و توان جسمی را مطرح نموده، عاملی از مفسران اذعان می دارد: «بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ» و «بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ» در طول هم اند که از یک طرف برتری جسمی مطرح است و از سویی دیگر بار هزینه ها بر دوش مرد است و این یعنی حکمت در نظام خلقت و لذا امتیازی برای مرد به جز زحمت و رنج لحاظ نشده است. (عاملی، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۳۹۶)

نقد دیدگاه دوم: این دیدگاه تنها زیادتی توان مرد در محیط خانه را در نظر گرفته که البته صحیح و پذیرفته است ولی باید در نظر داشت که قیمومت مرد بر زن در بسیاری دیگر از وظایف، چنانکه در این پژوهش تکرار هم شده قابل تحصیل است. از طرف دیگر تقسیم وظایف برای مرد تنها بواسطه توانایی جسمی او نخواهد بود؛ بلکه یکی از دلایل کارکردهای مرد در محیط خانواده است و این خود اقتضائاتی دارد که از آن اقتضائات، برتری توان جسمی مرد است.

دیدگاه سوم: دیدگاهی پذیرفته است، این گونه نگاه، توانایی مرد را انکار نکرده؛ ولی آن را فضیلتی نیز برای وی نشمرده است. علامه طباطبایی درالمیزان گفته است: برتری مردان بر زنان مبتنی بر اصل ضرورتها و مقتضیات این دنیایی است و به معنای وجود کرامت و فضیلت نزد خداوند نیست؛ به این معنا که از برتری مردان بر زنان به دست نمی آید که مردان نزد خداوند دارای مقام و منزلت برتری نسبت به زنانند. به عبارتی دیگر مردان دارای فضیلت به معنای فزونی اند، نه فضیلت به معنای کرامت؛ زیرا فضیلت از نوع کرامت تنها در سایه تقوا حاصل می شود.

(طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۲۱۷) تفسیر الفرقان نیز این دیدگاه را صائب می داند و معتقد است افزون شماری صفات در مردان به دو دلیل، کرامت برای ایشان نیست: یکی مصالحتی که خالق در نظر گرفته و بی تردید نمی تواند اتفاقی و صدفه باشد و دوم زیادتی صفات در مرد موهبتی است. لذا نمی تواند کرامت و فضیلت شمرده شود. (صادقی تهرانی، ج ۷، ص ۴۱) دو دلیل تفسیر الفرقان قابل توجه است، آنچه بر اساس حکمت آفریده شده در سلسله مراتب وجود، اقتضائات خود را خواهد داشت و خالق حکیم همه را در نظر دارد و نیز صفات خدادادی در مرد، درحیطه اختیار نبوده تا ارزش محسوب شود.

نتیجه

۱. به دلایل متنوع از جمله با استناد به لغت و بررسی واژه های آیه شریفه و نیز عموم تعلیل و تنقیح مناط و فحوی و بیان مفسران قرآن و قرائن و امارات گوناگون در پاسخ از اشکالات، به دست آمد که قیومیت مرد نسبت به زن نه تنها در خانه و تدبیر امور زندگی است؛ بلکه در امور اجتماعی و قضا و حکومت هم صادق است و نمی توان به جهت بیان بعضی واژگان مانند انفقوا و بیان روابط مرد و زن در آیه شریفه، قیومیت را منحصر در محیط خانه کرد؛ چراکه دلایل قیومیت مرد برزن (حسن تدبیر و تعقل و تحلیل امور) اعم از اقتضائات لازم برای زندگی زناشویی است.

۲. هر آنچه در فزونی توانایی مرد برآن استدلال شده در دو ویژگی زیر قابل بررسی است:

الف- زیادتی در جسم و توان بدنی؛ این برتری با توجه به وظایف مرد در عرصه های گوناگون و مصالحتی که باری تعالی برای وی در نظر گرفته چنانکه در آیه شریفه « **بما انفقوا من اموالهم** » آمده که بی تردید وظایف اجتماعی و حضور در میدان جهاد ابتدایی و کار برای امرار معاش را بر دوش مرد نهاده است ولذا «**قوامون**» در آیه شریفه بیان زمینه مستعد مرد برای تطبیق با وظایف محوله است.

ب- زیادتی در عقل و تدبیر امور؛ اینگونه زیادتی در مرد بی تردید وی را برای امور خطیر آماده کرده است. اموری که مرتبط با مدیریت وی و تصمیم گیری خردمندانانه وی در پیچ و خم و بحران زندگی است، حکومت و قضاوت و مواجهه با مردان و زنان در خصومات و اجرای حکم و امامت جمعه و جماعت و پاسخگویی به سوالات و جز آن، از توان هر زنی خارج و این به معنای فرودستی زن نخواهد بود؛ چراکه مشارکت زن در امور پیش گفته، رنج و فرسودگی وی را در پی دارد و با فطرت او درتفاوتی آشکار است، پر واضح است که در آن فرض، دیگر به وظایف مهم مادری و حسن التبعل که اساس زندگی شرافتمندانانه و راحت است، نخواهد رسید. بدین ترتیب به مسأله مشارکت افزون مرد در امور اجتماعی و محروم بودن زن نیز پاسخ داده شده است؛ زیرا مشارکتهای زنانه مانند تدریس و مشاوره که بتواند وی را در حسن تبعل نیز همراهی کند و خللی در زندگی آرام او فراهم نیاورد، هیچگاه نفی نمی شود، در ضمن توانایی های مرد ربطی به کرامت وی ندارد، آنها موجب وظایفی است که مرد بر اساس آفرینش خود داراست.

منابع

*قران كريم

۱. آصفی، محمد مهدی، (۱۳۹۳)، *جستارهایی در فقه اسلامی*، قم، بوستان کتاب
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴)، *لسان العرب*، ج ۳، بیروت، نشر دارصادر
۳. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، (۱۴۰۸)، *روض الجنان وروح الجنان فی تفسیر القرآن*، ج ۱، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی رضوی
۴. اصفهانی، حسین بن محمد راغب، (۱۴۱۲)، *مفردات الفاظ قرآن*، ج ۱، سوریه، دار العلم
۵. جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۴۱۰)، *الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیه*، ج ۱، بیروت، دار العلم للملایین
۶. حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۱۳)، *قواعد الأحکام فی معرفه الحلال والحرام*، قم، دفترانتشارات اسلامی
۷. حنفی، عبدالمنعم، (۲۰۰۴)، *موسوعه القرآن العظیم*، قاهره، مکتبه المدبولی
۸. رضا، محمد رشید، (۱۴۱۴)، *تفسیر القرآن الحکیم الشہیر بتفسیر المنار*، ج ۱، بیروت، دارالمعرفه

۹. زمخشری، محمود بن عمر، (۱۴۰۷)، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل*، بيروت، دار الكتاب العربي
۱۰. شريف لاهیجی، محمد بن علی، (۱۳۷۳)، *تفسیر شریف لاهیجی*، تهران، دفتر نشر داد
۱۱. شعراوی، محمد متولی، (۱۹۹۱)، *تفسیر الشعراوی*، چ ۱، بيروت، اخبار اليوم
۱۲. سبزواری، محمد باقر بن محمد مؤمن، (۱۴۲۳)، *کفایه الحکام*، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
۱۳. سمرقندی، نصر بن محمد، (۱۴۱۶)، *تفسیر السمرقندی المسمى ببحر العلوم*، بيروت، دارالفکر
۱۴. صادقی تهرانی، محمد، (۱۴۳۲)، *التفسیر الموضوعی لقرآن الکریم*، چ ۱، قم، دفتر مولف
۱۵. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۷۴)، *تفسیر المیزان*، چ ۵، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
۱۶. طباطبایی، سید علی بن محمد، (۱۴۱۸)، *ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل*، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام

۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چ ۳، تهران، ناصر خسرو

۱۸. ....، (۱۳۷۵)، *ترجمه تفسیر جوامع الجامع*، چ ۱، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی رضوی

۱۹. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم، (۱۴۲۱)، *حاشیه مکاسب*، قم، مؤسسه اسماعیلیان

۲۰. طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)*، بیروت، دارالمعرفه

۲۱. طنطاوی، جوهری، (بی تا)، *تفسیر الجواهر فی تفسیر القرآن*، بی جا، دارالفکر

۲۲. طوسی، محمد بن حسن، (بی تا)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، چ ۱، بیروت، دار إحياء التراث العربی

۲۳. عاملی، ابراهیم، (۱۳۶۰)، *تفسیر عاملی*، چ ۱، تهران، کتاب فروشی صدوق

۲۴. عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹)، *تفصیل وسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعه*، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام

۲۵. عاملی، سید جواد بن محمد حسینی، (۱۴۱۹)، *مفتاح الکرامه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی

۲۶. فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰)، *التفسير الكبير (مفاتيح الغيب)*، ج ۱، بيروت، دار إحياء التراث العربي

۲۷. فيض، محمد محسن ابن شاه مرتضى، (بی تا)، *مفاتيح الشرائع*، قم، انتشارات كتابخانه آيه الله مرعشى نجفی - ره

۲۸. فيض كاشاني، ملامحسن، (۱۴۱۵)، *تفسير الصافي*، تهران، مكتبة الصدر

۲۹. ....، (۱۴۱۸)، *الأصفي في تفسير القرآن*، قم، مركز انتشارات دفتر تبليغات اسلامي

۳۰. قطب راوندي، سعيد بن هبه الله، (۱۴۰۵)، *فقه القرآن*، قم، كتابخانه عمومي آيت الله العظمي مرعشى نجفی

۳۱. كاظمي، فاضل، جواد بن سعد اسدي، (۱۳۶۵)، *مسالك الأفهام إلى آيات الأحكام*، ج ۲، تهران، مرتضوي

۳۲. كليني، ابو جعفر محمد بن يعقوب، (۱۴۲۹)، *الكافي*، قم، دارالحديث للطباعة و النشر

۳۳. گلپايگانی، سيد محمد رضا موسوي، (۱۴۱۳)، *كتاب القضاء*، قم، دارالقرآن الكريم

۳۴. ماتریدی، محمد بن محمد، (۱۴۲۶)، *تأویلات اهل السنه*، ج ۱، بیروت، دار
الکتب العلمیه

۳۵. مغنیه، محمد جواد، (۱۴۲۴)، *التفسیر الکاشف*، ج ۱، قم، دار الکتب الاسلامی

۳۶. نجفی، محمد حسن، (۱۴۰۴)، *جواهر الکلام*، بیروت، دارالاحیاء التراث

۳۷. نسفی، عمر بن محمد، (۱۳۷۶)، *تفسیر نسفی*، ج ۱، تهران، صدا و سیمای
جمهوری اسلامی ایران (سروش)

۳۸. هاشمی رفسنجانی، اکبر، (۱۳۸۶)، *تفسیر راهنما*، ج ۱، قم، بوستان کتاب قم